

Ata Manaf oğlu BABAYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti

E-mail: babayevata1964@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN NEFT SAHƏSİNDƏ EKOLOJİ-İQTİSADİ SİSTEMİN İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə Azərbaycanın neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsi problemlərinin tədqiqidir. Bunun üçün müasir dövrdə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişaf etdirilməsi problemləri araşdırılmışdır. Neft sənayesində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Yeni çağırışlar kontekstində Azərbaycan neft sənayesində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri və meyarları baxılmışdır. Ekoloji-iqtisadi sistemin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyinə toxunulmuşdur. Neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsi üzrə bir qrup tövsiyələr və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu olaraq bir qrup elmi metodlardan - analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlarla bərabər, neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsi problemlərinə dair tədqiqat aparən alimlərin elmi əsərlərinə də diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından, məqalədə əldə olunmuş elmi nəticələrdən Azərbaycanın neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsi problemlərinin həlli mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə imkanları mövcuddur.

Açar sözlər: Azərbaycan, neft sahəsi, neft sənayesi, ekologiya, ekoloji-iqtisadi sistem, qiymətləndirmə, ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsi.

UOT: 338.012:504.062.2

JEL: O14; Q57

DOI: 10.54414/QJNB1000

Giriş

İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində hər bir ölkə müəyyən sahələrin inkişafına yönəlmiş sənaye-iqtisadi siyasətini formalaşdırır və həyata keçirir. Neft sənayesi də bu baxımdan istisna deyil. Neft sənayesinin səmərəli inkişafı ölkə iqtisadiyyatının artımının hərəkətverici amili olmaqla, enerji ehtiyatlarının hasilatı, emalı və son istehlakçıya çatdırılması ilə məşğul olan əlaqəli sahələrin inkişafı üçün ilkin şərait yaradır. Bu sənayenin inkişafı bütün səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin həm birbaşa, həm də dolay yolla doldurulmasına, ölkəyə valyuta daxilolmalarının həcmnin və ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının artmasına gətirib çıxarır. Neft sənayesinin davamlı inkişafı bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri ilkin şərait yaradır [1, s. 112]. Azərbaycanda neft strategiyasının həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə və bir çox sənaye sahələrinin yenidən qurulmasına, bu sahələrin müasir və qabaqcıl texnologiyalarla

təminatına şərait yaratmışdır. Qeyd edək ki, son 10-15 ildə ölkəmiz bütün sahələrdə makroiqtisadi səviyyədə mühüm uğurlar əldə etmiş, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti xeyli yüksəlmiş, Azərbaycan dünyanın dinamik inkişaf edən ölkəsinə çevrilə bilmişdir. Bütün bunlar neft sahəsinin uğurlu inkişafı hesabına əldə edilmişdir [2, s.28].

Müasir dövrdə koronavirus pandemiyasının təsiri altında neft sənayesində köklü dəyişikliklər baş verib, hasilat həcmi, neftə tələbat azalıb. Hazırda dünya neft bazarı daralır ki, bu da qiymətləri yüksəldir. Bu proseslərin gələcək illərdə də davam edəcəyi gözlənilir. Eyni zamanda, əsas risklər COVID-19 pandemiyasının yayılması ilə bağlı olmuşdur. Neft sektorundakı müəssisələrin səyləri neft hasilatı, saxlanması və daşınmasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir ki, bu da təkə ölkədə ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmayacaq, həm də neft istehsalçılarının dünyadakı əhəmiyyətini artıracaqdır. Yaxın gələcəkdə koronavirus pandemiyası tam bitəndən sonra neftin

qiymətlərində artım olacaq ki, bu da təkcə milli neft şirkətlərinin gəlirlərini deyil, həm də ölkənin ÜDM-ini artıracaqdır. Koronavirus pandemiyası, ilk növbədə, infeksiyanın yayılması ilə mübarizə tədbirləri və karantinlər səbəbindən neft qiymətlərinə böyük təsir göstərmişdir. Peyvəndlər və nəticədə hökumət tədbirlərinin yumşaldılması gələcəkdə neft istehlakını artırır, neftə tələbat yarıya və qiymətləri yüksəldə bilər [3, s.18].

Azərbaycanın neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişaf etdirilməsi proseslərinin qiymətləndirilməsinin tədqiqi

Neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemi optimallaşdırmaq təkmil dövlət siyasəti tələb olunur. Bu məsələ ölkəmizin neft sahəsi üçün kifayət qədər aktualdır. Çünki qədim neft ənənələrinə malik olan ölkəmiz bu sahədə nəinki öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilib, əksinə, ildən-ilə güclənir. Artıq dünya miqyaslı şirkətə çevrilmiş Azərbaycanın neft sənayesi subyektlərindən ən əsası sayılan SOCAR dünyanın aparıcı və ən böyük neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq edir, dünya təcrübəsini mənimsəyir və qabaqcıl idarəetmə üsullarını tətbiq edir [4, s.48]. Bunlara əsaslanaraq, postpandemiya dövründə Azərbaycanın neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsinin böyük təcrübəvi əhəmiyyəti vardır. Postpandemiya dövründə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafını qiymətləndirərkən, ilk olaraq, ətraf mühitə təsiri qiymətləndirilməsidir. Çünki, neft sənayesi müəssisələrinin ətraf mühitə təsiri çox böyükdür. Həmin təsirin qiymətləndirilməsi ixtisaslaşmış kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirmə xüsusi prosedurlar və identifikasiya üsullarını tələb edir [5, s.20]. Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin iştirakçıları fəaliyyətin təşəbbüskarları, xüsusi səlahiyyətli şəxslər, digər maraqlı şəxslər və icraçılardır. Ətraf mühitə qiymətləndirilməsinin səmərəliliyinə ətraf mühitin idarə edilməsi planlarının və proqramlarının hazırlanması yolu ilə nail olunur.

Qeyd edək ki, neft sahəsinin ətraf mühitə təsiri qiymətləndirilərkən ekoloji tələblər nəzərə alınmalıdır. Kəşfiyyat mərhələsində kəşfiyyat-qazma işləri aparılır, bunun nəticəsi onun sahəsinin və ətrafının zibillənməsi ola bilər. Bu mərhələdə standart problem qazma məhlullarının atılmasıdır ki, bu da dəniz əməliyyatlarında xüsusilə kəskindir,

çünki şirkətlər üçün mayeləri birbaşa suya boşaltmaq daha asan və daha ucuzdur. Kiçik kəşfiyyat şirkətləri lazımi avadanlıq və texnologiya olmadan dərhal aşkar edilmiş ehtiyatları çıxarmağa başlayanda bir çox problemlər yaranır. Yatağın işlənməsi onun zonasında ekosistemdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Bu mərhələdə yollar, quyular üçün meydançalar və xammalın vurulması üçün boru kəmərləri tikilir. Eyni zamanda, əvvəlki mərhələnin təsvirində göstərilən bütün mənfi ekoloji təsir faktorları dəfələrlə çoxalır. Neft sənayesi müəssisələri yeni obyektlərin sxemlərini seçərkən öz xərclərini minimuma endirməyə çalışırlar ki, bu da ətraf mühitin mühafizəsinə və mədəni-sosial dəyərlərin qorunmasına yönəlmiş məhdudiyətlərə əməl olunmamasına, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə laqeyd yanaşılmasına səbəb olur. Ekoloji pozuntulara görə effektiv məsuliyyət sistemi olmadığı halda, müəssisələr ətraf mühit üçün mənfi nəticələri və təhlükələri nəzərə almayaraq ən ucuz variantlardan istifadə edirlər. Avadanlıqların köhnəlməsi, xüsusilə yataqda xilə və yataqlararası boru kəmərləri ilə daşınma zamanı tez-tez qəzalara və neft sızmasına səbəb olur. Ona görə də daimi ekoloji monitoring aparmaq lazımdır. Əks təqdirdə, yerin səthinin, torpaqların və yeraltı suların çirklənməsinə səbəb ola bilər. İşlənmiş quyuların ləğvi mərhələsi ərazinin təmizlənməsini, neft dağılmalarına qarşı cavab tədbirlərini, meliorasiyanı tələb edir.

Xam neftin və onların emalı məhsullarının daşınması mərhələsində ekoloji cəhətdən əlverişsiz nəticələr daşınma üsulundan asılıdır. Boru kəmərlərinin tikintisi zamanı şirkətlər marşrutun mümkün qədər rahat və qısa olmasını təmin etməyə çalışırlar. Təbii, tarixi və mədəni dəyəri olan ərazilərdə boru çəkmək yolverilməzdir. Çünki, çox vaxt boru kəmərlərinin istismarı zamanı böyük neft sızması baş verə bilər. Neft emalının ekoloji nəticələrinə gəlincə, bunlara aşağıdakılar daxildir: hava və su emissiyaları şəklində planlaşdırılan çirklənmə; anbarlardakı tullantılar; sızmalar səbəbindən torpağın çirklənməsi. Neft məhsullarının satışı və istehlakı mərhələsində torpağa sızmalar neft emalı müəssisələrində və onların anbarlarının ətrafında baş verir [6, s.224]. Bütün bunlar neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafı məqsədilə müvafiq ekoloji siyasətin aparılmasını tələb edir. Bu sahədə müasir ekoloji siyasət aşağıdakıları əhatə etməlidir: 1) ekoloji obyektlərin tikintisi

üzrə tədbirlərin görülməsi; 2) torpaqların mühafizəsi, səmərəli istifadəsi və bərpası; 3) atmosfer havasının və su ehtiyatlarının mühafizəsi; 4) təbii mühitin və istehsalat obyektlərinin monitorinqi; 5) boru kəmərlərində qəzaların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması; 6) istehsal tullantılarının zərərsizləşdirilməsi və utilizasiyası; 7) ekoloji təhsil və tədqiqat işlərinin aparılması və s.

Müəssisələrdə ətraf mühitin idarə edilməsi sisteminin işlənilib hazırlanması, tətbiq edilməsi, istismarı və inkişaf etdirilməsində, eləcə də istehsal obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, sığortalamada, lisenziyalaşdırmada, sertifikatlaşdırmada, təbiəti qoruma üzrə sənədləşdirmənin qiymətləndirilməsində ekoloji auditin böyük perspektivlərinin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Müəssisələrin ətraf mühitə təsiri adətən çox amillidir ki, bu da ekoloji qiymətləndirmənin aparılmasının gedişatında ixtisaslaşdırılmış kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması zamanı diqqətə alınmalıdır. Burada xüsusi prosedurlar və müəyyənləşdirmə metodları da tələb olunur. Neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafını qiymətləndirərkən sertifikatlaşdırma sistemindən istifadə olunmalıdır. Sənayenin sertifikatlaşdırma hazırlanmasına sertifikatlaşdırma orqanının seçilməsi, işçi heyətlə izahat işinin aparılması, kənar auditorlarla qarşılıqlı fəaliyyət üçün sahənin məsul nümayəndələrinin təyin edilməsi daxildir. Beləliklə, ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsini həyata keçirmək üçün alətlər dəsti mövcud ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırma biləcək tədbirlərin görülməsində hakimiyyət orqanlarının, qeyri-kommersiya birliklərinin, biznesin və cəmiyyətin əlaqələrini əhatə edir. Ümumikdə, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində global problemlər yalnız birgə səylərlə həll edilə bilər [7, s.76].

Neft sənayesində bugünkü planlaşdırma və qərarların qəbul edilməsinin əsas aspekti şirkətlər üçün mövcud olan aktiv investisiya variantlarının geniş spektrinə xas olan müxtəlif risk səviyyələrini nəzərə almaqdır. Risk nə qədər yüksək olarsa, uğurlu layihələrin potensial gəlirliliyi bir o qədər yüksək olar. Lakin bu artan risk böyük maliyyə itkiləri ehtimalını artırır. Bütün neft layihələrində üç növ risk müşahidə olunur: iqtisadi, siyasi və ekoloji risk. Bundan əlavə, kəşfiyyat və hasilat layihələri daha bir vacib risklə - geoloji risklə bağlı

dır. Layihənin planlaşdırılması və investisiya qərarının qəbulu zamanı hər bir risk kəmiyyətə qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq layihələr üzrə iqtisadi riskə aşağıdakılar daxildir: neft qiymətlərinin düşməsi; kapital xərclərinin aşılması və yüksək əməliyyat xərcləri. Siyasi risk müəyyən bir ölkə daxilində biznesin aparılması ilə bağlı bütün risklərdir [8, s.120]. Neft sənayesinin ətraf mühitə təsirləri xammalın çıxarılması və ilkin emalından son məhsulun istifadəsi və tullantıların utilizasiyasına qədər bütün proses zəncirini əhatə edir. Bu sənayedə müəssisələrin fəaliyyəti istər-istəməz ətraf mühitə ziyan vurur və ekoloji risklərin yaranma ehtimalını xeyli artırır. Odur ki, iqtisadiyata təsir edəcək bütün ekoloji risklər nəzərə alınmalı və ölçülməlidir [9, s.10]. İndi bir çox şirkətlər hər bir beynəlxalq qərara ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi texnologiyası və əlaqədar iqtisadi ölçülər tətbiq edir.

Qeyd edək ki, kəşfiyyat və hasilat layihələri sənayedə ən yüksək riskli layihələrdən biri hesab olunur. Bu layihələr uğurlu tətbiq edilərsə, yüksək gəlir gətirə bilər. Risklərin idarə edilməsi istənilən təşkilatda əsas idarəetmə proseslərindən biridir və hansı sahədən asılı olmayaraq layihə fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün ən vacib mexanizmdir. Layihənin həm xarici, həm də daxili mühitin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alan risklərin idarə edilməsi sistemi onun uğurla həyata keçirilməsi və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatması ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, həmçinin layihənin icrasına əhəmiyyətli müsbət təsir göstərə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, neft sahəsində layihə fəaliyyətləri kontekstində risklərin idarə edilməsi sahəsi çox vacibdir. Beləliklə, layihənin məzmunundan, müddətindən və məqsədlərindən asılı olmayaraq, risklərin idarə edilməsi bir neçə ardıcıl mərhələdən ibarət prosesdir. Həmin mərhələlərə daxildir: risklərin idarə edilməsinin planlaşdırılması; risklərin müəyyənləşdirilməsi; risklərin qiymətləndirilməsi; cavab tədbirlərinin planlaşdırılması; risklərin monitorinqi və idarə edilməsi. Burada risklərin qiymətləndirilməsi prosesi mərkəzi yer tutur. Çünki onun nəticələri əsasında risklərin idarə edilməsi strategiyaları müəyyən edilir və onlara təsir göstərmək üçün tədbirlər kompleksi hazırlanır. Nəticə etibarilə, alınan məlumatın keyfiyyəti, eləcə də bütün təşkilatın risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyi müəyyən bir vəziyyətdə risklərin təhlili üçün

alətlərin nə dərəcədə düzgün seçilməsindən asılıdır. Ümumilikdə riskin qiymətləndirilməsi təşkilatda onların idarə edilməsinin mərhələlərindən biridir və nəticələri əsasən layihənin effektivliyini müəyyən edir. Neft sənayesində layihələr böyük miqyaslıdır, ətraf mühitə təsir göstərə bilər, həmçinin onların idarə olunmasına kompleks yanaşmanı tələb edən bir sıra digər xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz buna görə də risklərin idarə edilməsinin inkişafı, ilk növbədə, onların qiymətləndirilməsi alət və üsullarının təkmilləşdirilməsi ölkənin neft sahəsinin çiçəklənməsi və daha da yüksəlməsi üçün zəruri şərtidir [10, s.33].

Qlobal şəraitdə Azərbaycanın neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin inkişafının qiymətləndirilməsi mexanizmləri və onların təkmilləşdirilməsi perspektivləri

Neft hasil edən müəssisənin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, yataqların işlənmə, istismarı və neftvermənin gücləndirilməsi prosesinin idarə edilməsini təmin edən texnoloji tədbirlər kompleksi həmin yataqların işlənmə mərhələsindən asılıdır. Bu, neft şirkətlərinin investisiya siyasətinin istiqamətini müəyyən edir. İnvestisiya istiqamətinin seçimi müəyyən meyarlar toplusuna əsaslanmalıdır. Şirkətlərin öz inkişafı üçün təminatlar yaratmaq istəyi, istehsal müəssisələrinin köhnəlməsi, həmçinin avadanlıqların dəyişdirilməsi ehtiyacı kimi amillər investisiya fəaliyyətinə strateji ehtiyacı müəyyən edir. Neft sənayesi digər sahələrdən fərqli olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da risklərin qiymətləndirilməsi və investisiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır. Həmin xüsusiyyətlərə daxildir: 1) iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin kəşf edilmiş resurslardan istifadə səviyyəsindən asılılığı; 2) iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin təbii şəraitdən asılılığı, onların zamanla dəyişkənliyi; 3) iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin geoloji kəşfiyyat işlərinin keyfiyyətindən asılılığı; 4) ilkin kapitalın qaytarılma müddətinin uzun olması; 5) investisiya layihələrinin hazırlanmasında istifadə olunan məlumatların yüksək qeyri-müəyyənliyi; 6) neft layihələrinin həyata keçirilməsinin uzun dövrü; 7) sənayenin yüksək kapital tutumu; 8) mədənçixarma müəssisələrinin layihələndirilməsi ilə müqayisədə kəşfiyyat işlərinin layihələndirilməsinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi; 9) istismar avadanlığının yeraltı hissəsinin

mədən prosesinin bilavasitə idarə olunduğu yerdən uzaqda olması; 10) işlənmə dövründə kompleks elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri edən yataqların unikallığı və s.

Neft sənayesinin sadalanan fərqləndirici xüsusiyyətləri yataqların işlənməsi layihələrinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir, bu sahədə ekoloji-iqtisadi sistemin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərir. İnvestisiya layihələrinin idarə edilməsində ən mühüm mərhələ investisiya qərarının qəbul edilməsidir ki, bu da layihənin sənədləşdirilməsindən (texniki-iqtisadi əsaslandırmanın) praktiki həyata keçirilməsinə qədər olan mərhələdir. Belə idarəetmə qərarının əsasını investisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin düzgün seçimi təşkil edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində çoxlu yanaşmalar mövcuddur. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti aşağıdakı meyarlardan istifadə etməklə qərar qəbul etməyi təklif edir: geri ödəmə müddəti (sadə (PP) və endirimli (DPP)); xalis cari dəyər (Net Present Value, NPV); investisiyanın qaytarılması (Orta gəlir dərəcəsi, ARR və ya ROI); daxili gəlir dərəcəsi (IRR); rentabellik indeksi (Profitability Index, PI). İnvestisiya layihəsinin effektivlik göstəricisinin seçilməsinə bir çox amillər təsir edə bilər ki, bu amillərə investisiya büdcəsinin ölçüsü, şirkətin hüquqi forması, şirkətin ölçüsü və s. daxildir [11, s.264].

Məlumdur ki, investor gələcəkdə digər çox gəlirli layihələri həyata keçirmək üçün vəsaitə sahib olmaq istəsə, daha yüksək IRR-i olan layihəyə üstünlük verəcək. Əgər belə bir perspektiv yoxdursa, yüksək NPV dəyəri olan layihəyə üstünlük verilməlidir. Digər tərəfdən, böyük kapital xərcləri ilə yeni bir sahə layihə hazırlanırsa, rentabellik indeksi (PI) IRR ilə eyni üstünlüyə malikdir. Bu halda onun dəyəri aşağıdakı kimi şərh olunur: $PI > 1$ variant gəlirlidir, $PI < 1$ variantı isə gəlirsizdir. Digər tərəfdən xalis cari dəyər $NPV > 0$ olarsa, layihənin texniki və iqtisadi baxımdan reallaşdırılması mümkündür. Mənfəətlilik neft sənayesinin fəaliyyətinin ən vacib göstəricilərindən biridir. Bu, sənayenin öz resurslarını nə qədər səmərəli idarə etdiyini əks etdirir və hər 1 AZN üçün nə qədər qazanc əldə etdiyini göstərir. Mənfəətliliyin mütləq göstəriciləri xalis və ümumi gəlirdir. Bu-

nunla belə, həm xalis gəlirin, həm də ümumi gəlirin mütləq ölçüsü təsərrüfat nəticələri ilə müəssisələrin istehsal fəaliyyəti arasında mükəmməl əlaqə yaratmağa imkan vermir. İstehsalın iqtisadi təsvirini vermək və onun səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün nisbi rentabellik göstəricilərindən də istifadə olunur. Nisbi rentabellik göstəriciləri həm pul, həm də faizlə hesablanabilir. Təcrübədə ikinci seçim ən çox istifadə olunur. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə istehsalın rentabelliğini həm ümumi, həm də satılan məhsullar üzrə ifadə etmək olar. Neft hasil edən müəssisələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün iqtisadi rentabellik, kapitalın gəlirliliyi, satışdan əldə edilən gəlirlilik, vəsaitlərin gəlirliyi və əməliyyat fəaliyyətinin gəlirliliyi kimi əsas gəlirlilik göstəricilərini hesablamaq məqsəduyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf, satış və istehsal strategiyasını uğurla inkişaf etdirmək üçün şirkətin vəziyyəti haqqında dəqiq məlumatlara sahib olmaq çox vacibdir. Müəssisənin mənfəətinin və rentabelliğinin təhlili çoxlu sayda inkişaf nümunələrini müəyyən etməyə, müəssisə rəhbərliyinə gələcək uğurlu inkişafın yollarını göstərməyə, mənfəətin artırılması üçün ehtiyatları müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir [12, s. 266]. Bu prosesin sürətləndirilməsində SOCAR-ın rolu böyükdür. SOCAR öz işçilərinin həyat və sağlamlığını bütün istehsalat fəaliyyətindən üstün tutur. Belə ki, istehsal əməliyyatlarını həyata keçirərkən təhlükəsizlik, etibarlılıq və tələblərə uyğunluq qaydalarını əsas tuturlar. SOCAR-ın əsas məqsədi məhz mənfəətlə yanaşı, istehsal fəaliyyətindəki bütün işləri və əməliyyatları həyata keçirərkən qəza hallarına, bədbəxt hadisələrə, peşə xəstəliklərinə yol verməmək və ətraf mühitə zərər vurmamaqdır [13, s. 84].

Nəticə

Son illər dünyada bütün sahələrdə olduğu kimi, neft sektoruna investisiya qoyuluşunun nisbətən məhdudlaşdırılması da qaçılmaz proses kimi səciyyələndirilir. Ona görə də postpandemiya dövründə dünya ölkələri, xüsusən də neft hasil edən ölkələr, o cümlədən Azərbaycan neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistem haqqında təsəvvürə malik olmaqla yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı işləri intensivləşdirməlidirlər. Bunlara dövlət tənzimləmə tədbirləri, ekoloji standartların yaxşılaşdırılması, avadanlığın təkmilləşdirilməsi, əsas

fondların vaxtında yenilənməsi, tullantısız texnologiyaların istifadəsi, istehsal və emal proseslərinə çəkilən vaxtın azaldılması üçün tədbirlərin görülməsi, ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə tədbirləri daxildir. Həmçinin, idarəetmə mexanizmlərini təkmilləşdirmək, qlobal ekoloji-iqtisadi çağırışlara adekvat idarəetmə sistemi yaratmaq lazımdır. Bundan əlavə, ekoloji risklərin öyrənilməsi, neft sektorunda bu kateqoriya risklərin yaranmasının ən əsas səbəblərinin araşdırılması, onların qiymətləndirilməsi və idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi də zəruridir.

Beləliklə, respublikada neft sənayesinin ekoloji-iqtisadi sisteminin gələcək inkişafının əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- neft sənayesinin strateji əhəmiyyətinin saxlanılması;
- neft hasilatının artırılması;
- neft emalı və neft-kimya emalı sənayesinin inkişafı;
- neft məhsullarının diversifikasiyası;
- neft sektorunda qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- neft sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Тлесова, Э.Б. Сравнительный анализ развития нефтегазовой промышленности / Э.Б. Тлесова // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2018. – № 5-2(37). – С. 112-117.
2. Əliyev, Ş.T. Sumqayıt şəhərinin sənaye potensialının genişləndirilməsi məsələləri. *İpək Yolu* jurnalı, 1/2017, s.28-32.
3. Кочиева, А.К. Тенденции развития нефтяного сектора в условиях пандемии / А.К. Кочиева, А.А. Азизов // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2021. – № 3(130). – С. 13-18.
4. Babayev, A.M. Qlobal çağırışlar baxımından neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin formalaşmasına və idarə edilməsinə strateji yanaşmalar. "Geostrategiya" jurnalı – yanvar-fevral, 2019. №01 (49), – s.46-49.

5. Hüseynova, K.F. Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları. İ.f.d. üzrə dissertasiya işinin avtoreferatı, – Bakı, 2021, –26 s.
6. Шевелёва, А.В. Эколого-экономические показатели функционирования нефтегазовых компаний. Вестник МГИМО-Университета. - 2016. - № 3, - С. 221-228
7. Тачмедова, А. К. Инструменты реализации ориентированного управления эколого-экономической системой / А. К. Тачмедова // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2020. – № 12-4(68). – С. 74-77.
8. Афонасьев, М.А. Управление рисками в нефтяной промышленности / М.А. Афонасьев // Инициативы молодых - науке и производству: Сборник статей II Всероссийской научно-практической конференции для молодых ученых и студентов, Пенза, 19–20 октября 2021 года. – Пенза: Пензенский государственный аграрный университет, 2021. – С. 18-20.
9. Афонасьев, М.А. Риск для окружающей среды в нефтяной промышленности / М.А. Афонасьев // Стратегическое развитие инновационного потенциала отраслей, комплексов и организаций: Сборник статей IX Международной научно-практической конференции, Пенза, 22–23 октября 2021 года. – Пенза: Пензенский государственный аграрный университет, 2021. – С. 9-11.
10. Ленца, В.В. Обзор практики применения инструментов оценки рисков в нефтегазовой отрасли / В.В. Ленца // Вопросы устойчивого развития общества. – 2021. – № 9. – С. 27-34.
11. Суфьянова, А.И. Особенности выбора метода оценки эффективности инвестиционных ресурсов в нефтяной промышленности / А.И. Суфьянова // Теория права и межгосударственных отношений. – 2021. – Т. 1. – № 3(15). – С. 259-265.
12. Поликарпова, Е.В. Проблема снижения рентабельности нефтедобывающих компаний в современных условиях / Е.В. Поликарпова, С.В. Сергеев, В.С. Книга // Актуальные вопросы современной экономики. – 2020. – № 5. – С. 256-266.
13. SOCAR. [illik-hesabat-2020.pdf](#).

Ата Манаф оглы БАБАЕВ,
 Доцент Азербайджанского Государственного
 Университета Нефти и Промышленности
 E-mail: babayevata1964@gmail.com

Проблемы оценки развития эколого-экономической системы нефтяной отрасли Азербайджана в современное время

Резюме

Целью исследования является изучение проблем оценки развития эколого-экономической системы в нефтяной сфере Азербайджана в современную эпоху. Для этого исследованы проблемы развития эколого-экономической системы на нефтяной отрасли в современную эпоху. Обоснована важность обеспечения экологической безопасности в нефтяной отрасли. В контексте новых задач были рассмотрены показатели и критерии оценки уровня развития эколого-экономической системы в нефтяной отрасли Азербайджана. Была затронута важность совершенствования существующих механизмов эколого-экономической системы. Подготовлена группа рекомендаций и предложений по оценке развития эколого-экономической системы нефтяной отрасли.

В качестве методов исследования использовалась группа научных методов – методы анализа, синтеза и обобщения. Помимо этого, было уделено внимание и научным работам ученых, исследовавшим проблемы оценки развития эколого-экономической системы на нефтяной отрасли.

По результатам исследования имеются возможности использовать полученные в статье научные результаты при подготовке механизмов решения задач оценки развития эколого-экономической системы в нефтяной сфере Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, нефтяные отрасли, нефтяная промышленность, экология, эколого-экономическая система, оценивание, оценка развития эколого-экономической системы.

Ata Manaf BABAYEV

Associate professor of Azerbaijan State Oil and Industry University

Email: babayevata1964@gmail.com

PROBLEMS OF ASSESSING THE DEVELOPMENT OF THE ECOLOGICAL-ECONOMIC SYSTEM OF THE OIL INDUSTRY OF AZERBAIJAN IN MODERN TIMES

Summary

The purpose of the research is to study the problems of assessing the development of the ecological-economic system in the oil field of Azerbaijan in the modern era. For this purpose, the problems of development of the ecological-economic system in the oil industry in the modern era have been investigated. The importance of ensuring environmental safety in the oil industry is substantiated. In the context of new tasks, indicators and criteria for assessing the level of development of the ecological and economic system in the oil industry of Azerbaijan were considered. The importance of improving the existing mechanisms of the ecological-economic system was touched upon. A group of recommendations and proposals has been prepared to assess the development of the ecological and economic system of the oil industry.

As a research method, a group of scientific methods is used - methods of analysis, synthesis and generalization. In addition, attention is paid to the scientific work of scientists conducting research on the problems of assessing the development of the ecological and economic system in the oil industry. Based on the results of the study, there are opportunities to use the scientific results obtained in the article in preparing mechanisms for solving problems.

Keywords: Azerbaijan, oil field, oil industry, ecology, ecological-economic system, assessment, assessment of the development of the ecological-economic system.

Daxil olub: 02.08.2023